

مؤلفه‌ها و مبانی اخلاق پژوهشی در پژوهش‌های دانشگاهی

لطفعلی عاقلی^۱

چکیده

اخلاق پژوهش، بخشی از اخلاق حرفه‌ای ناظر بر رعایت اصول اخلاقی در یک پژوهش است. پژوهش‌های دانشگاهی در انواع توسعه‌ای، نظری و کاربردی صورت می‌گیرد. فرایند پژوهش یک فرایند علمی و زمان‌بر بوده و حاصل آن خلق ایده، محصول، نظریه، سیاست و توصیه‌ی کاربردی است. ترکیب کارآمد نهاده‌های تحقیق علاوه بر خبرگی و مهارت مجری تحقیق نیازمند به‌کارگیری دستورات و هنجارهای اخلاقی متناسب با موضوع پژوهش است. دانشگاه‌ها به‌عنوان مراکز اصلی تولید دانش متکی به فرایندهای منظم آموزش و پژوهش هستند. این مقاله بر پژوهش و روندهای اخلاقی حاکم بر آن تمرکز می‌یابد و به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است مؤلفه‌های اخلاق پژوهش کدام هستند؟ و تبعات رعایت اخلاق پژوهش کدامند؟ روش پژوهش، اکتشافی است. این پژوهش با استناد به مطالعات پیشین، تعامل مناسب بین مجری اصلی پژوهش و سایر اعضای گروه تحقیق، توجه به حق تقدم ایده پرداز یا مسئله‌یابی در یک فرایند پژوهشی، همکاری و هماهنگی بین اعضا، لزوم ایفای به‌موقع وظایف و تعهدات پژوهشی، زمان‌بندی درست مراحل اجرایی، بودجه‌بندی مناسب بر اساس تخصص، مهارت و شدت فعالیت پژوهشی اعضا، گزارش بی‌طرفانه و بدون سوگیری نتایج، رعایت حقوق مادی و معنوی طرفین قراردادهای پژوهشی، خودداری از دست‌کاری در داده‌ها و نتایج حاصله، نظارت کمیته‌های اخلاق و معاونت‌های پژوهشی بر روند اجرای تحقیق به‌صورت غیرجانبدارانه را از جمله مؤلفه‌های اخلاقی در پژوهش‌های علمی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: پژوهش دانشگاهی، اخلاق پژوهشی، مسئله‌یابی، حقوق معنوی

^۱ نویسنده مسئول: دانشیار اقتصاد پژوهشکده اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس، رایانامه: aghelik@modares.ac.ir.

مقدمه

معادل انگلیسی اخلاق^۱ از کلمه یونانی *ēthikós* به معنی مربوط به شخصیت فرد گرفته شده است که ریشه‌ی لغوی آن *ēthos* به معنای شخصیت یا ماهیت اخلاقی است. این واژه به صورت *éthique* به زبان فرانسه منتقل شده است. از دیدگاه کیدر^۲، تعاریف سنتی اخلاق شامل علم شخصیت انسان آرمانی یا علم وظیفه اخلاقی است (کیدر، ۲۰۰۳، ۶۳). کانت^۳ در قالب نظریه‌ی اخلاقی وظیفه‌گرا، معتقد است که اراده‌ی نیک (حُسن نیت) تنها پدیده‌ی ذاتاً خوب است و اقدام یا عمل فردی تنها زمانی خوب است که برآمده از احساس وظیفه نسبت به قانون اخلاقی باشد (کانت، ۲۰۱۷/۱۷۹۷). در میان اندیشمندان اسلامی، فارابی معتقد است که «چهار چیز موجب سعادت این جهانی و آن جهانی برای مردم است. آن چهار چیز عبارت‌اند از ۱- فضائل نظری (علوم)، ۲- فضائل فکری (استنباطی)، ۳- فضائل اخلاقی (تحصیل صفات پسندیده)، ۴- صناعات عملی (فنون)». به باور فارابی، این فضائل از طریق شناخت و معرفت، تعلیم و تربیت حاصل می‌شود (فارابی^۴، ۱۹۹۵، ۲۹). غزالی، در مباحث اختلافی بین قانون الهی (شرع) و عقل (عقل)، مدافع قانون الهی است. وی فضایل (محاسن) اخلاقی و تزکیه (تهذیب) اخلاقی را امری اکتسابی و لازمه‌ی تعلیم و تربیت می‌داند و معتقد است اخلاق قابل تغییر است (اعوانی، ۱۳۸۸، ۵). ویلیامز، اخلاق را چگونگی زیستن می‌داند (ویلیامز^۵، ۲۰۱۱، ۱). چرچیل^۶، اخلاق شناس زیستی، اخلاق را به‌عنوان توانایی تفکر انتقادی درباره ارزش‌های اخلاقی و جهت دادن به اقدامات انسانی متناظر با این ارزش‌ها و یک ظرفیت بشری عام تعریف می‌کند (چرچیل، ۱۹۹۹، ۲۵۳). قواعد اخلاقی حرفه‌ای، قراردادهای اجتماعی در بین اعضای یک گروه حرفه‌ای است که هدف آن‌ها تشویق و پرورش رفتارهای اخلاقی و جلوگیری از سوء رفتار حرفه‌ای، از جمله در تحقیق و انتشار است (کومیچ و همکاران^۷، ۲۰۱۵، ۲). اخلاق پژوهش، شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای است و به اصول اخلاقی که پژوهش را از آغاز تا پایان کار هدایت می‌کنند، می‌پردازد. اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی و انسانی، به این دلیل

¹ Ethics

² Kidder

³ Kant

^۴ بر اساس نسخه ۱۹۹۵ میلادی در انتشارات لبنانی هلال

⁵ Williams

⁶ Churchill

⁷ Komic et al.

که یافته‌ها و نتایج این گونه پژوهش‌ها، هم به فرد و هم به محیط فراتر از جامعه علمی مربوط می‌شود و با ابعاد مختلف زندگی بشر در ارتباط است، اهمیت بیشتری دارد (خالقی، ۱۳۸۷، ۸۴). پژوهش‌های دانشگاهی در انواع توسعه‌ای، نظری و کاربردی صورت می‌گیرد. هر یک از این پژوهش‌ها توسط پژوهشگر اصلی به‌عنوان مجری طرح پژوهشی و گروه همکار انجام می‌شود. رایج‌ترین پژوهش‌های دانشگاهی در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و رساله‌های دکتری انجام می‌گیرند؛ اما هر یک از اعضای هیئت‌علمی به همراه همکاران و دانشجویان می‌توانند علاوه بر تحقیقات مذکور، پژوهش‌های نظری و کاربردی مستقلی را به سازمان‌ها و نهادهای متقاضی پیشنهاد داده و در صورت تأیید آن‌ها را انجام دهند. فرایند پژوهش یک فرایند علمی و زمان‌بر بوده و حاصل آن خلق ایده، محصول، نظریه، سیاست و توصیه‌ی کاربردی است. از دیدگاه اقتصادی، پژوهش یک فرایند تولید است که نهادهای آن را نیروی انسانی (اعضای هیئت‌علمی، دانشجویان تحصیلات تکمیلی، کارشناسان و پژوهشگران)، مواد و وسایل (اسناد و مدارک، مواد و تجهیزات، ابزارهای آزمایشگاهی، نرم‌افزارها، سخت‌افزارها) و سرمایه (بودجه پژوهش) تشکیل می‌دهند. ترکیب کارآمد نهادهای تحقیق علاوه بر خبرگی و مهارت مجری تحقیق نیازمند به‌کارگیری دستورات و هنجارهای اخلاقی متناسب با موضوع پژوهش است. مطالعات متنوعی در حوزه اخلاق پژوهشی تاکنون به سرانجام رسیده است. برای نمونه، واینیو^۱، این فرض را که ناشناس بودن (گمنامی)^۲ فقط به دلایل اخلاقی ضروری است، زیر سؤال برده و سه عملکرد اضافی آن را در تحقیقات کیفی مشخص می‌کند: ناشناس بودن به‌مثابه‌ی هستی‌شناسی^۳، ناشناس بودن به‌مثابه‌ی تجزیه‌وتحلیل و ناشناس بودن به‌مثابه‌ی استقلال. نخست، ناشناس ماندن از نظر هستی‌شناسی، راهی است برای تبدیل شدن به داده‌های مکتوب یا شفاهی. ثانیاً ناشناس ماندن به‌مثابه‌ی تجزیه‌وتحلیل، شرکت‌کنندگان در تحقیق را به نمونه‌هایی از دسته‌بندی‌های نظری و بخشی از تجزیه‌وتحلیل داده‌ها تبدیل می‌کند. دوم، ناشناس ماندن به‌مثابه‌ی استقلال، محقق را قادر می‌سازد داده‌ها را صرف‌نظر از خواسته‌های شرکت‌کنندگان، تفسیر کند. وی بر این باور است که ناشناس ماندن شرکت‌کنندگان در تحقیق بر کیفیت کلی تحقیق تأثیر دارد (واینیو، ۲۰۱۳، ۶۸۵). نیند و

¹ Vainio

² Anonymity

³ Ontology

همکاران^۱ (۲۰۱۳) تنش‌های ذاتی تعامل بین اخلاق و نوآوری روش‌شناختی را مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها با تحلیل موضوعی داده‌های جمع‌آوری شده از طریق مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با نوآوران و مفسران نوآوری، در مورد مسئولیت اخلاقی، عمومی‌سازی تحقیقات، توانمندسازی و رابطه بین پژوهش و پژوهشکده‌ها بحث کرده و نشان دادند که نوآوری بیشتر به مدیریت ریسک مربوط است تا پذیرش ریسک. نوآوران به همان اندازه که خلاق هستند، در محیطی فعالیت می‌کنند که در آن مقررات اخلاقی رایج در جهت محدود کردن توسعه‌ی روش‌شناختی عمل می‌کنند. به باور ماکلر^۲ (۲۰۱۴)، انجام پژوهش‌های کاربردی سالم و اخلاقی، همسویی بین چارچوب اخلاقی تحقیق و اخلاق عملی روزمره را می‌طلبد. این همسویی خود را در رضایت آگاهانه، مالکیت نتایج، شفافیت و مذاکره، محرمانگی، گمنامی و اعتماد نشان می‌دهد. کمیچ و همکاران (۲۰۱۵) با بررسی قواعد اخلاقی در ۷۹۵ سازمان حرفه‌ای عضو انستیتوی کلکسیون اخلاق فناوری ایلینویز نشان دادند که ۱۸۲ سازمان (۲۳ درصد کل) از اصطلاحات فنی و اخلاقی تحقیق در قواعد خود استفاده کردند و به‌کارگیری اصطلاحات تحقیق در حوزه‌ی علوم اجتماعی، ۸۲ درصد، در حوزه‌ی بهداشت روان ۷۱ درصد و در حوزه‌ی علوم ۶۱ درصد گزارش شد. کاسکیو و راسین^۳ (۲۰۱۸) رویکرد اخلاق پژوهشی شخص‌محور^۴ را ارائه داده و پنج راهنمای عملی اخلاق پژوهشی شخص‌محور یعنی (۱) احترام به کلیت شخص، (۲) تصدیق جهان زیسته^۵؛ (۳) فردی‌سازی؛ (۴) تمرکز بر روابط پژوهشگر و شرکت‌کننده و (۵) توانمندسازی در تصمیم‌گیری را شناسایی کردند. این راهنماها با توجه به جنبه‌های مختلف فرایند تحقیق (از جمله طراحی تحقیق، گروه تحقیق، جمع‌آوری داده‌ها) تعریف می‌شوند. از دیدگاه هسه و همکاران^۶ (۲۰۱۹)، کلان داده‌ها^۷، منابع جدید، روش‌های جدید تحقیق، محققان جدید و انواع جدید ذخیره‌سازی اطلاعات را به علوم اجتماعی معرفی کرده که اثرات بالقوه‌ای بر اخلاق و فرایند تحقیقات کیفی دارد. براون و همکاران^۸ (۲۰۲۰)

¹ Nind *et al.*

² Mockler

³ Cascio & Racine

⁴ Person-oriented research ethics

⁵ Acknowledgement of lived world

⁶ Hesse *et al.*

⁷ Big Data

⁸ Brown *et al.*

میزان درک و تصور محققان از کمیته‌های اخلاق پژوهشی را بر اساس پاسخ‌های ۵۵ شرکت‌کننده در بخش‌های آموزش عالی به یک نظرسنجی آنلاین بررسی کردند. آن‌ها از سؤالات باز و بسته به منظور جمع‌آوری داده‌ها در مورد نقش‌ها، وضعیت روش‌شناختی، تجارب کمیته اخلاق پژوهش، تنش‌های تجربه‌شده و نمونه‌هایی از روال‌های خوب استفاده کرده و نشان دادند که پژوهشگران حوزه‌ی آموزش، رفتار کمیته‌های اخلاق پژوهشی را دوستانه می‌دانند، اگر پژوهشگران و داوران به‌طور شفاف درگیر یک کار مشترک باشند، اما چنانچه، خواسته‌های غیرمعقول یا سوءتفاهم متقابل مطرح باشد، تنش‌هایی بین پژوهشگران و کمیته‌های اخلاق پژوهشی ایجاد می‌شود. فرحیان و همکاران (۲۰۲۰) با هدف بررسی دلایل رواج سرقت علمی در پایان‌نامه‌های دانشجویان ایرانی، داده‌های موردنیاز را با تکمیل پرسشنامه‌ی خودساخته و پرسش از ۲۹۱ مدرس در دانشگاه‌های مختلف ایران جمع‌آوری کرده و با تجزیه و تحلیل آماری نشان دادند که انگیزه، محیط اجتماعی، خودکارآمدی، مقررات نهادی، نظارت و کنترل پایان‌نامه‌ها، فرهنگ، خلاقیت، آموزش، فناوری و وضعیت اقتصادی- اجتماعی به ترتیب از عوامل اساسی مؤثر در سرقت علمی هستند. علاوه بر این، بین مدرسان دانشگاهی با درجات علمی مختلف، تفاوت معناداری در درک آن‌ها از تأثیر ویژگی‌های شخصی بر بروز سرقت علمی وجود دارد.

شیروانی (۱۳۸۰) با بررسی چالش‌های انتشار نتایج مطالعات پزشکی نتیجه گرفته است که علیرغم اعتماد عمومی خوانندگان مجلات علوم پزشکی به روند طراحی مطالعه، جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها و نشر مقاله، مواردی همچون خطاهای آماری و متدولوژیک در مقالات و عدم رعایت تعهدات اخلاقی همچون ساخت داده‌ها، استخدام بیمار و سانسور نتایج منفی، موجب نگرانی جامعه علمی است. خالقی (۱۳۸۷) با روش کتابخانه‌ای و جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی، اخلاق پژوهش در حوزه‌ی علوم اجتماعی را از سه بُعد ارتباط با مشارکت‌کنندگان در پژوهش (آزمودنی انسانی)، ارتباط با جامعه (انتشار نتایج پژوهش) و ارتباط با پژوهشگر، بررسی کرده و نتیجه گرفته که انجام گام‌به‌گام پژوهش، زیر نظر کمیته‌های اخلاق پژوهش دانشگاه‌ها، مؤسسات و نهادهای مرتبط با حوزه پژوهش و انجمن‌های علمی در رشته‌های علوم اجتماعی، ضروری است. فرهود (۱۳۸۹) معتقد است ملاحظات اخلاقی، می‌تواند به‌عنوان یک عامل بازدارنده بسیار مؤثر از کج‌روی و آسیب‌رسانی به شاخه‌های علوم بکاهد. به باور وی، هیچ‌کدام از ملاحظات اخلاق دانشگاهی، کاربرد مطلق ندارند، بلکه آمیخته‌ای از آن‌ها از سوی اهل علم پذیرفته شده‌اند. کوچکی و همکاران (۱۳۹۲) به‌منظور ارزیابی میزان رعایت اخلاق پژوهشی در مقالات علوم زراعی که در دوره‌ی ۱۳۸۳-۱۳۶۰ منتشر شده، تعداد ۱۲۶۹

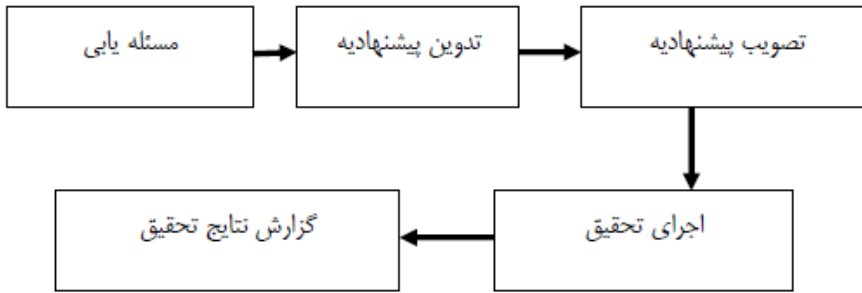
مقاله علمی- پژوهشی داخلی را مورد بررسی قرار داده و نتیجه گرفتند که فراوانی نسبی انواع مختلف هم‌پوشانی در عنوان، گیاه هدف، تیمارهای آزمایشی و صفات مورد مطالعه حدود ۲۶ درصد، سهم عددسازی یا گمراه‌سازی حدود چهار درصد و سهم دستبرد علمی، تحریف و ذکر نادرست نتایج سایر محققین ۱۲ درصد بوده است. پارساپور و آرامش (۱۳۹۶) ملاحظات اخلاقی را در مراحل مختلف پژوهش مطالعه کرده و نتیجه گرفتند که چالش مهم اخلاقی در مرحله گردآوری اطلاعات، رعایت سوژه و رعایت اصل رازداری (اطلاعات پرونده‌های بیماران، مصاحبه با افراد مبتلا به بیماری‌های جدی و ضبط صوتی و تصویری اطلاعات بیمار) است. اترک (۱۳۹۷) در بررسی خود علم‌ربایی (سرقت علمی از خود) معتقد است که پژوهشگران و مؤلفان در استفاده از آثار منتشرشده‌ی پیشین خود، باید ارجاع مناسبی به آن‌ها بدهند و آن را به اطلاع خوانندگان، سردبیران و مسئولان نشر برسانند و در صورت استخراج چند مقاله پژوهشی از یک موضوع مانند رساله دکتری یا طرح پژوهشی و هم‌پوشانی آن‌ها با یکدیگر مراتب را به اطلاع سردبیران نشریات برسانند. همچنین از انتشار مجدد عین مقالات منتشرشده در همایش‌ها باید پرهیز شود. یاری‌قلی (۱۳۹۷) با روش پدیدارشناسی توصیفی به آسیب‌شناسی اخلاق پژوهش در دانشگاه‌ها پرداخته و در قالب نمونه‌گیری هدفمند و با مصاحبه‌ی نیمه ساختاریافته عمیق با ۱۳ نفر از اعضای هیئت‌علمی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان نتیجه گرفته که در حوزه‌ی اخلاق پژوهش دانشگاهی، هم ضعف ساختاری وجود دارد و هم ضعف فرهنگی. ضعف ساختاری از آن جهت که نظام دانشگاهی برای اعضای هیئت‌علمی بستری فراهم کرده است که برای بقا و ترفیع در آن، چاره‌ای جز انجام پژوهش و مقاله‌نویسی نداشته باشد و از سوی دیگر شاخص‌های اخلاق حرفه‌ای و اخلاق پژوهش نیز به‌درستی برای آن‌ها تبیین نمی‌شود. بر اساس آنچه مطرح شد، دانشگاه‌ها به‌عنوان مراکز اصلی تولید دانش متکی به فرایندهای منظم آموزش و پژوهش هستند. این دو رکن آموزش عالی به‌هم‌پیوسته و وابسته‌اند. آموزش بهنگام و نوین، به پژوهش‌های نوین ختم می‌شود و پژوهش‌های نوین، زمینه‌ی تدوین نظریه‌های جدید را فراهم می‌سازند که در چرخه‌ی آموزش تعلیم داده می‌شوند. این مقاله بر پژوهش و روندهای اخلاقی حاکم بر آن تمرکز می‌یابد و به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است

مؤلفه‌ها و مبانی اخلاق پژوهش کدامند؟

تبعات رعایت اخلاق پژوهش کدامند؟

روش‌شناسی

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر روش، اکتشافی است. با توجه به اینکه آمارهای رسمی از میزان رعایت اخلاق پژوهش در انتشارات علمی در داخل کشور در دسترس نیست، این پژوهش سعی دارد با استناد به مطالعات پیشین، مبانی و مؤلفه‌های حاکم بر اخلاق پژوهشی را استخراج کرده و تبعات رعایت اخلاق پژوهش را بیان نماید. مرور پیشینه‌ی تحقیق نشان می‌دهد که صرف‌نظر از موضوع پژوهش، مراحل اجرایی یک مطالعه‌ی پژوهشی شامل پنج گام اساسی است. این مراحل در شکل (۱) ترسیم‌شده و هر مرحله به‌طور خلاصه در ادامه توضیح داده می‌شود.

شکل (۱) مراحل اجرایی یک پژوهش علمی

الف- مسئله یابی: هر پژوهش با طرح و بیان یک مسئله اصلی آغاز می‌شود. مسئله تحقیق، گاهی بین‌رشته‌ای و گاهی مختص یک رشته‌ی علمی خاص است؛ اما در نهایت ابعاد مختلف پاسخ به مسئله و ارائه‌ی راهکار، ماهیت بین‌رشته‌ای پیدا می‌کند. چرایی وقوع پدیده‌های طبیعی، دلیل شیوع و بروز بیماری‌ها، علل تورم و بیکاری مداوم، دلایل اختلال در سامانه‌های اطلاع‌رسانی و مانند آن‌ها جزء مسائلی هستند که ذهن پژوهشگران را به خود مشغول می‌سازد. فردی که به طرح یا بیان علمی مسئله می‌پردازد در واقع اولین جرقه‌ی پژوهش را روشن کرده و نسبت به دیگر پژوهشگران تقدم پیدا می‌کند؛ اما این تقدم در صورتی برقرار می‌ماند که در سایر مراحل پژوهش (فرایند اجرایی پژوهش) همان نقش اولیه را ایفا نماید، یعنی به‌درستی فرایند را هدایت کند، به‌موقع گام‌های پژوهش را بپیماید و اعتبار مصوب پژوهش را به‌طور منصفانه توزیع نماید. عنوان یا موضوع پژوهش گاهی به انتخاب پژوهشگر اصلی و گاهی پیشنهادی کارفرما و متقاضی تحقیق است. جایی که عنوان و موضوع تحقیق از سوی پژوهشگر اصلی به‌عنوان مجری پژوهش پیشنهاد می‌شود، عنوان پژوهش ممکن است برآمده از ذهن کنجکاو او باشد یا حاصل گفتگو و تعامل اندیشه‌ای سایر پژوهشگران باشد. جایی که

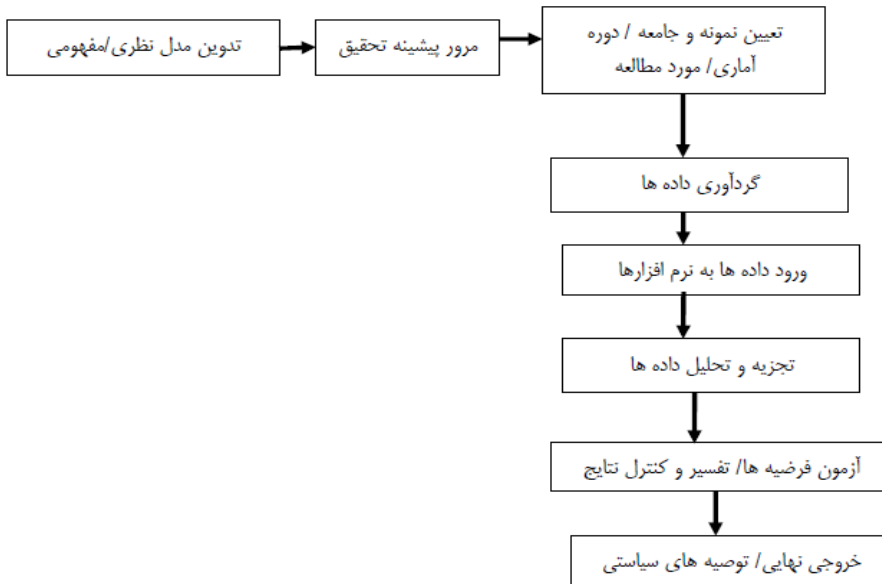
مشارکت و تعامل اندیشه‌ها برای تدوین و پیشنهاد موضوع شکل می‌گیرد، ضروری است که پاداش مشارکت علمی به نسبت میزان مشارکت در انجام طرح پژوهشی پرداخت شود.

ب- تدوین پروپوزال (پیشنهادیه تحقیق): پیشنهادیه یا پروپوزال یک طرح پژوهشی به‌مثابه‌ی نقشه راه پژوهش یا اسکلت اولیه ساختار پژوهش است. هر چه این نقشه یا اسکلت با جزئیات و با دقت و بررسی بیشتری آماده شود، در حین اجرای پژوهش با مشکل کمتری مواجه خواهد شد. در تدوین پیشنهادیه، هر یک از اعضای گروه پژوهش می‌توانند مشارکت داشته باشند یا اینکه مجری پژوهش خود تدوین پیشنهادیه را به عهده گرفته و بر اساس تجارب پژوهشی خود و سایرین، گروه پژوهش را معرفی می‌نماید. اطلاع دادن به همکارانی که نام آن‌ها در فهرست اعضای گروه پژوهش قرار می‌گیرد، از سوی مجری پژوهش یکی از مؤلفه‌های اخلاقی پژوهش را تشکیل می‌دهد. در برخی پیشنهادهای پژوهشی، بدون اطلاع همکاران، پیشنهادی آماده و حتی اجرا می‌شود، بدون اینکه آن همکاران مشارکت فعالی داشته باشند. رعایت حقوق مالکیت معنوی در تدوین پیشنهادهای پژوهشی از بایسته‌های اخلاقی پژوهش است.

پ- تصویب (تأیید) پیشنهادیه تحقیق: هر پیشنهاد تحقیق ضرورت دارد برای تأیید یا تصویب به دفاتر/ ادارات و واحدهای پژوهش (از جمله معاونت‌های پژوهشی دانشکده‌ها، دانشگاه‌ها، سازمان‌ها) ارسال شود. اخلاق پژوهش ایجاب می‌کند که ارسال پیشنهادیه با اطلاع همهی مشارکت‌کنندگان و گروه تحقیق باشد. روالی که در صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران وجود دارد، این است که پس از تهیه پیشنهادیه، بایستی ارسال آن مورد تأیید همهی اعضای گروه تحقیق قرار گیرد. تجربه نشان داده که بی‌اطلاعی برخی همکاران از درج نام آن‌ها در گروه تحقیق و تصویب و اجرای پیشنهادیه موجب تضاد منافع شده و ضمن آسیب زدن به اعتبار علمی مجری اصلی تحقیق، روابط دوستانه بین اعضای گروه تحقیق را دچار خدشه می‌کند. در حقیقت، اطلاع همه اعضا از روند تهیه و ارسال پیشنهادیه و اخذ تأییدیه کتبی/شفاهی آن‌ها از الزامات اخلاق پژوهش است. البته تصویب نهایی پیشنهادیه تابع نظر مثبت داوران، تطابق با محدودیت‌های بودجه‌ای سازمان‌های متقاضی و عقد قرارداد پژوهشی است.

ت- اجرای تحقیق: در صورتی که ساختار پیشنهادی تحقیق به‌گونه‌ای باشد که شرح وظایف اعضای گروه تحقیق در هر یک از مراحل انجام آن، با دقت بیان شده باشد، اجرای تحقیق از سرعت بیشتری برخوردار خواهد بود. در مرحله اجرا، هماهنگی بین اعضای گروه و بین مراحل تحقیق حائز اهمیت است. در این مرحله، چنانچه به دلایل موجه، یک یا چند عضو گروه نتوانند

مشارکت مؤثری داشته باشند، اخلاق پژوهش مستلزم اعلام کتبی/شفاهی موضوع به مجری تحقیق است. از طرف دیگر، جایگزینی و افزودن افراد خارج از گروه اصلی تحقیق، بهتر است با تأیید اعضای موجود باشد تا با تلاش مشترک و هماهنگی آن‌ها، اهداف پژوهش محقق شود. اجرای تحقیق به دلیل ماهیت متفاوت مراحل مختلف آن، نیازمند تخصص‌ها و عملیات مختلف است. تدوین مدل نظری/مفهومی تحقیق، رجوع به پیشینه تحقیق، تعیین نمونه و جامعه آماری، گردآوری داده‌ها، ورود داده‌ها به نرم‌افزارها، تجزیه و تحلیل داده‌ها، تفسیر نتایج و بحث و نتیجه‌گیری و ارائه‌ی توصیه‌های سیاستی، گام‌هایی هستند که در اجرای تحقیق باید طی شوند (شکل ۲)؛ بنابراین، تخصص، تجربه و دانش مجری تحقیق (مسئول اصلی تحقیق)، آشنایی با پایگاه‌های اطلاع‌رسانی و ادبیات مکتوب و برخط تحقیق، آشنایی با شیوه‌های نمونه‌گیری و بانک داده‌ها، تهیه، نصب و کاربری نرم‌افزارها، مهارت و تجربه در تجزیه و تحلیل خروجی‌ها و مقایسه بی‌طرفانه نتایج تحقیق با یافته‌های دیگران در این مرحله اهمیت زیادی دارند.

شکل ۲) گام‌های عملیاتی یک پژوهش علمی

در مرحله‌ی اجرا، مجری اصلی بایستی توانایی مدیریت و نظارت بر مراحل مختلف تحقیق و هماهنگی بین همه اعضا را داشته باشد و تداخل وظایف را به حداقل برساند. همچنین دقت در خروجی‌ها و تفسیر آن‌ها در نهایت به عهده‌ی مجری اصلی است. بداخلاقی‌های مرحله‌ی

اجرا شامل کوتاهی، قصور یا تأخیر ناموجه در تحویل گزارش‌های مرحله‌ای، عدم ایفای تعهدات پژوهشی هر یک از اعضای گروه، بی‌دقتی در مراجعه به منابع و ارجاعات، نمونه‌گیری نادرست، پردازش نادرست داده‌ها، دست‌کاری داده‌ها به‌منظور اخذ خروجی مطلوب و عدم همکاری مسئولانه با سایر اعضای گروه است. تبعات این بداخلاقی‌ها، پس از خاتمه تحقیق و انتشار نتایج، دامن همه اعضای گروه به‌ویژه مجری اصلی و دانشگاه متبوع را خواهد گرفت.

ث- گزارش نتایج تحقیق: نتایج یک تحقیق دانشگاهی به صورت‌های مختلفی عرضه می‌شود. بسته به موضوع تحقیق و ماهیت رشته‌ی علمی موردپژوهش، اختراع، نوآوری فنی، ایده نو، راهکار و فرایند عملیاتی جدید، توصیه تبصره قانونی جدید، محصولات مکتوب (کتاب، مقاله) یا مجازی (لوح فشرده)، از جمله نتایج ملموس و ناملموس تحقیق هستند که حاوی حقوق مالکیت فکری/معنوی می‌باشند. تاکنون قوانین و مقررات محکمی در ایران به‌منظور حفظ حقوق پدیدآورندگان علمی (مؤلفین، مصنفین و...) تدوین شده است. قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان (مصوب ۱۳۴۸)، قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری (مصوب ۱۳۸۶)، مقررات جعل اسناد، قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه‌ی آثار علمی (مصوب ۱۳۹۶) و قانون حمایت از شرکت‌ها و مؤسسات دانش‌بنیان و تجاری‌سازی نوآوری‌ها و اختراعات (مصوب ۱۳۹۴) در جهت کاستن از سوء رفتار حرفه‌ای در امور پژوهشی و تشویق فعالیت‌های نوآورانه، به تصویب مراجع ذیصلاح رسیده‌اند. همچنین در دانشگاه‌های کشور به‌ویژه در دانشگاه‌های علوم پزشکی، کمیته‌های اخلاق پژوهش به فرایندهای اجرایی از مرحله طرح پیشنهاد تحقیق تا انتشار نتایج در مجلات علمی نظارت دارند. بدیهی است با توجه به اینکه انتشار نتایج، آخرین مرحله از فرایند اجرایی تحقیق است، رعایت حقوق مادی و معنوی اعضای گروه تحقیق، به معنای انجام یک پژوهش اخلاقی است. در مقابل، کم-شماری یا نادیده گرفتن سهم مشارکت علمی و پژوهشی به تعارض منافع و وقفه در انتشار نتایج منجر می‌شود.

نتایج

بر اساس آنچه در بخش دوم مقاله ارائه شد، توجه به نقش ایده پرداز و مسئله‌یابی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق پژوهشی است. مسئله‌یابی به خلاقیت محقق (محققان) در تلاش برای شناخت مجهولات و پیچیدگی‌های فرایندها، روش‌ها، پدیده‌ها و واقعیات جوامع انسانی و غیرانسانی بستگی دارد. از آنجایی که طرح مسئله با مهارت، خبرگی، تسلط، تجربه، دانش و بینش پژوهشگر در ارتباط است، مسئله‌یابی درست، زمینه‌ساز پژوهش خوب و مؤثر است. به

همین سبب حقوق پیشگامان پژوهش و ایده پردازان و طراحان مسئله‌های پژوهشی باید به نحو شایسته جبران شود. در این راستا، گفتنی است که برای اجرای هر طرح پژوهشی (نظری یا کاربردی) لازم است اعتبار پژوهشی موردنیاز پیش‌بینی و پیشنهاد شود. جایی که کارفرمای یک پژوهش بودجه مشخصی را تعیین کرده باشد، مشکل خاصی در اعلام و پیشنهاد بودجه پژوهش نیست. البته سازمان‌ها و متقاضیان اصلی پژوهش بر اساس فرایند مناقصه اقدام به معرفی و درخواست برای انجام پژوهش می‌کنند و برنده شدن در مناقصه را علاوه بر کفایت و امتیاز علمی پیشنهاد طرح پژوهشی، موکول به اعتبار پژوهشی معین می‌کنند. در این نوع طرح‌ها، فرایند انتخاب گروه پژوهش و یا پیشنهاد مشخص تابع قواعد حقوقی است. در چنین طرح‌هایی کارفرما باید اطمینان حاصل نماید که هیچ نوع افشای اطلاعاتی راجع به مبالغ پیشنهادی پیشنهاددهندگان طرح صورت نگرفته است و هیچ‌گونه تبانی بین اعضای اصلی یا فرعی گروه پژوهش و کارکنان سازمان متقاضی پژوهش رخ نداده است. نکته‌ی مهم دیگر در بودجه پژوهشی، فرایند جذب و توزیع آن پس از تصویب پیشنهادیه تحقیق است. در این فرایند نیز، ممکن است پرداخت به اعضای گروه پژوهش مطابق با پیشنهاد اولیه نباشد. اگر میزان پرداخت‌ها متناسب با تلاش و مشارکت علمی اعضای گروه پژوهش باشد، یک پژوهش منصفانه و مبتنی بر اخلاق انجام می‌گیرد؛ اما در صورتی که پرداخت‌ها از روی قضاوت نادرست باشد، به نارضایتی سایر همکاران منجر شده و دور از انصاف تلقی می‌شود. البته ممکن است وجه دیگر قضیه به این صورت باشد که یک یا چند تن از اعضای گروه برخلاف وظایف و مسئولیت‌های مصوب مورد انتظار، تلاش چندانی در فرایند اجرای تحقیق به عمل نیاورده اما انتظار پرداخت فراتر از انتظار داشته باشند. در این حالت، انتظار پاداش بی‌مورد هم غیراخلاقی است. در تدوین پیشنهادیه تحقیق، بهره گرفتن از دانش و تخصص و تجربه‌ی سایر اعضای گروه مهم بوده و سبب تقویت روحیه همکاری در مراحل پس از تصویب آن خواهد بود؛ بنابراین، همکاری و هماهنگی بین اعضا و تعیین دقیق وظایف و مسئولیت‌های پژوهشی از ضروریات انجام یک پژوهش اخلاقی و علمی به شمار می‌روند. تصویب پیشنهادیه تابع فرایندهای اداری-اجرایی از قبیل برگزاری مناقصه کیفی و بودجه‌ای پیشنهادیه، احراز شرایط و امتیازات داوری علمی و پیش‌بینی مناسب بودجه‌ی پژوهش است. در این مرحله، رعایت بی‌طرفی و انصاف در داوری، منطقی بودن بودجه‌ی پیشنهادی (لحاظ شاخص‌های تورم و دستمزد و محدودیت‌های سازمان متقاضی پژوهش) و عقد قرارداد منصفانه پژوهشی، تضمین‌کننده‌ی یک پژوهش علمی کارآمد خواهد بود. مرحله‌ی اجرای تحقیق، به دلیل ارتباط بین همکاران و مجری اصلی تحقیق، مشاوران و کارفرمای طرح پژوهشی از نظر عملیاتی و

روند اجرا حائز اهمیت است. در این مرحله، لازم است کلیه قواعد حرفه‌ای و تخصصی، مقررات حاکم بر قرارداد پژوهشی، شفافیت در اجرا، انجام درست وظایف و مسئولیت‌ها و بی‌طرفی نسبت به نتایج تحقیق، زمان‌بندی و ارسال به‌موقع گزارش‌های مرحله‌ای، رعایت شود. کاستی یا وقفه در هریک از گام‌های عملیاتی اجرای تحقیق، هزینه‌هایی به فرم گذشت زمان، طولانی شدن اجرا و نارضایتی کارفرما در بردارد. در مرحله‌ی گزارش دهی و انتشار نتایج نیز بایستی حقوق مادی و معنوی کارفرما و گروه تحقیق به‌صورت متقابل مورد ملاحظه قرار گیرد. در این مرحله، همراهی و حضور اعضای گروه پژوهش در ارائه‌ی نتایج عینی و یا ناملموس مهم بوده و در صورتی که دستاوردهای پژوهشی قابل توجه بوده و نظر کارفرما و همین‌طور سیاست‌گذار یا عموم جامعه را به خود جلب کند، نخست اعتبار و شهرت گروه تحقیق را بالا برده و دوم فرصت‌های تازه‌ای برای عقد قراردادهای جدید پژوهشی برای گروه تحقیق به بار خواهد آورد.

نتیجه‌گیری

این مقاله با مرور تعاریف و مفاهیم اخلاق پژوهشی در ادبیات پژوهشی داخل و خارج به دنبال شناسایی مؤلفه‌ها و اصول حاکم بر اخلاق پژوهشی بود. تعامل مناسب بین مجری اصلی پژوهش و سایر اعضای گروه تحقیق، توجه به حق تقدم ایده پردازی یا مسئله‌یابی در یک فرایند پژوهشی، همکاری و هماهنگی بین اعضا، لزوم ایفای به‌موقع وظایف و تعهدات پژوهشی، زمان‌بندی درست مراحل اجرایی، بودجه‌بندی مناسب بر اساس تخصص، مهارت و شدت فعالیت پژوهشی اعضا، گزارش بی‌طرفانه و بدون سوگیری نتایج، رعایت حقوق مادی و معنوی طرفین قراردادهای پژوهشی، خودداری از دستکاری در داده‌ها و نتایج حاصله، نظارت کمیته‌های اخلاق و معاونت‌های پژوهشی بر روند اجرای تحقیق به‌صورت غیرجانبدارانه از جمله الزامات اخلاقی در پژوهش‌های علمی است؛ بنابراین در جمع‌بندی مطالب می‌توان رعایت قواعد تعامل علمی، رعایت اخلاق علمی و پژوهشی، وقت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در پژوهش، توجه به حقوق مالکیت معنوی، پیشگیری از تقلب و سرقت علمی، تعهد به مفاد قراردادهای پژوهشی بین مجری و کارفرمای طرح پژوهشی را از ضرورت‌های انجام پژوهش با توجه به اصول و آموزه‌های اخلاقی دانست. در راستای تأکید بر رعایت اخلاق پژوهشی در یک دانشگاه اخلاق مدار توصیه می‌شود

۱- ایده پردازی و مسئله‌یابی توسط پژوهشگران دانشگاهی مورد حمایت مالی و معنوی قرار گیرد.

- ۲- کارگاه‌های آموزشی مرتبط با اخلاق پژوهشی برای دانشجویان و اعضای هیئت‌علمی برگزار شود.
- ۳- تبعات نقض حقوق فکری و معنوی دانشگاه‌ها و اعضای هیئت‌علمی در خصوص انتشار و تکثیر نتایج تحقیقات دانشگاهی بر اساس قوانین موضوعه کشور به پژوهشگران گوشزد شود.
- ۴- نظر به اینکه پاداش و حق‌الزحمه پژوهش جزء یکی از موارد اختلافی بین اعضای گروه پژوهش است، ضروری است ضوابط و مقررات حسابداری حقوق و دستمزد با توجه به رتبه و درجه و سهم مشارکت اعضای گروه پژوهش رعایت شود.

منابع

۱. اترک، حسین (۱۳۹۷). اخلاق در پژوهش: چپستی خود علم ربایی (مقاله مروری). *اخلاق در علوم و فناوری*، ۱۳ (۲)، ۸-۱.
۲. اعوانی، شهین (۱۳۸۸). کیمیای اخلاق در غزالی. *جاویدان خرد*، ۶ (۱۰)، ۲۵-۵.
۳. پارساپور، علیرضا و آرامش، کیارش (۱۳۹۶). لزوم بررسی پژوهش‌های مشاهده‌ای در کمیته‌های اخلاق در پژوهش. *طب و ترکیه*، ۲۶ (۴)، ۲۴۷-۲۵۷.
۴. خالقی، نرگس (۱۳۸۷). اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۳ (۱) و ۲، ۸۳-۹۲.
۵. شیروانی، امین (۱۳۸۰). اخلاق پژوهش: چالش‌های انتشار نتایج مطالعات. *پژوهش در علوم پزشکی*، ۶ (۴)، ۲۸۴-۲۸۶.
۶. فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۹۹۵). *تحصیل السعاده*. بیروت: مکتبه هلال.
۷. فرهود، داریوش (۱۳۸۹). اخلاق آکادمیک در آموزش و پژوهش. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۵ (۴) و ۳، ۱-۴.
۸. کوچکی، علیرضا؛ نصیری محلاتی، مهدی؛ قربانی، رضا و خرم‌دل، سرور (۱۳۹۲). ۳۰ سال پژوهش‌های زراعی در ایران: بررسی وضعیت اخلاق پژوهش. *بوم‌شناسی کشاورزی*، ۵ (۴)، ۳۹۵-۴۰۵.
۹. یاری قلی، بهبود (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی اخلاق پژوهش دانشگاهی: مطالعه پدیدارشناسی. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۱۳ (۱)، ۱۳۴-۱۲۷.
10. Brown, C., Spiro, J., & Quinton, S. (2020). The role of research ethics committees: friend or foe in educational research? An exploratory study. *British Educational Research Journal*, 46(4), 747-769.
11. Cascio, M. A., & Racine, E. (2018). Person-oriented research ethics: integrating relational and everyday ethics in research. *Accountability in research*, 25(3), 170-197.

12. Churchill, L. R. (1999). Are we professionals? A critical look at the social role of bioethicists. *Daedalus*, 128(4), 253-274.
13. Farahian, M., Parhamnia, F., & Avarzamani, F. (2020). Plagiarism in theses: A nationwide concern from the perspective of university instructors. *Cogent Social Sciences*, 6(1), 1751532.
14. Hesse, A., Glenna, L., Hinrichs, C., Chiles, R., & Sachs, C. (2019). Qualitative research ethics in the big data era. *American Behavioral Scientist*, 63(5), 560-583.
15. Kant, I. (2017). *Kant: The metaphysics of morals*. Edited by Lara Denis, Revised Version, Cambridge University Press.
16. Kidder, Rushworth (2003). *How Good People Make Tough Choices: Resolving the Dilemmas of Ethical Living*. New York: Harper Collins.
17. Komić, D., Marušić, S. L., & Marušić, A. (2015). Research integrity and research ethics in professional codes of ethics: Survey of terminology used by professional organizations across research disciplines. *PloS one*, 10(7), e0133662.
18. Mockler, N. (2014). When 'research ethics' become 'everyday ethics': The intersection of inquiry and practice in practitioner research. *Educational Action Research*, 22(2), 146-158.
19. Nind, M., Wiles, R., Bengry-Howell, A., & Crow, G. (2013). Methodological innovation and research ethics: forces in tension or forces in harmony?. *Qualitative Research*, 13(6), 650-667.
20. Vainio, A. (2013). Beyond research ethics: anonymity as 'ontology', 'analysis' and 'independence'. *Qualitative Research*, 13(6), 685-698.
21. Williams, B. (2011). *Ethics and the Limits of Philosophy*. Taylor & Francis.